Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

Original Article

स्थानिक संसाधनांचा अध्यापनात वापर: एक कृती संशोधन

सौ. उर्मिला उमेश खिराडे
पदवीधर शिक्षिका, जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळा वरले, केंद्र – पोशेरी, तालुका – वाडा, जिल्हा – पालघर

Manuscript ID:
JRD -2026-180716
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 7
Pp. 75-79
July- 2026
Submitted: 15 June. 2026
Revised: 25 June. 2026
Accepted: 10 July. 2026
Published: 30 July. 2026

सारांश

शिक्षण अधिक प्रभावी, अनुभवाधारित आणि विद्यार्थीकेंद्रित करण्यासाठी स्थानिक संसाधनांचा वापर महत्त्वाचा आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये स्थानिक संदर्भांवर आधारित अध्यापनाला विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. प्रस्तुत कृती संशोधनामध्ये जि. प. शाळा वरले येथील इयत्ता १ ली ते ८ वीच्या विद्यार्थ्यांमध्ये स्थानिक संसाधनांचा अध्यापनात वापर करून त्यांच्या शैक्षणिक गुणवत्तेवर, संकल्पनात्मक आकलनावर, अध्ययनातील रुचीवर आणि सक्रिय सहभागावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करण्यात आला. संशोधनासाठी कृती संशोधन पद्धतीचा वापर करून पूर्वचाचणी, उत्तरचाचणी, निरीक्षण, विद्यार्थी मुलाखती आणि पालक अभिप्राय यांचा आधार घेण्यात आला. संशोधनातून विद्यार्थ्यांच्या सहभागात, आकलनात, सर्जनशीलतेत, आत्मविश्वासात आणि शैक्षणिक कामगिरीत सकारात्मक सुधारणा झाल्याचे आढळून आले. त्यामुळे स्थानिक संसाधनांवर आधारित अध्यापन विद्यार्थ्यांचे शिक्षण अधिक अर्थपूर्ण, जीवनाभिमुख आणि गुणवत्तापूर्ण बनविण्यास प्रभावी ठरते.

की-वर्ड्स: *स्थानिक संसाधने, कृती संशोधन, अनुभवाधारित शिक्षण, शैक्षणिक गुणवत्ता, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०.*

संशोधनाची गरज

आजच्या शिक्षण व्यवस्थेमध्ये विद्यार्थ्यांचे शिक्षण अधिक परिणामकारक, गुणवत्तापूर्ण आणि जीवनाभिमुख करण्यावर विशेष भर दिला जात आहे. परंतु अनेक शाळांमध्ये अध्यापन प्रक्रिया अजूनही मुख्यतः पाठ्यपुस्तकांवर आधारित असल्यामुळे विद्यार्थी केवळ माहिती पाठ करण्यापुरते मर्यादित राहतात. त्यामुळे अनेक विद्यार्थ्यांना संकल्पनांचे सखोल आकलन होत नाही तसेच शिकलेल्या ज्ञानाचा दैनंदिन जीवनाशी संबंध जोडण्यात अडचणी निर्माण होतात. विशेषतः ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांकडे समृद्ध स्थानिक अनुभव असूनही अध्यापनामध्ये त्या अनुभवांचा आणि परिसरातील उपलब्ध संसाधनांचा अपेक्षित प्रमाणात वापर केला जात नाही. ग्रामीण परिसरात शेती, नद्या, जंगल, डोंगर, स्थानिक उद्योग, ग्रामपंचायत, आरोग्य केंद्र, बाजारपेठ, कारागीर, लोककला, लोकपरंपरा आणि नैसर्गिक साधनसंपत्ती यांसारखी अनेक शैक्षणिक संसाधने उपलब्ध असतात. या संसाधनांचा अध्यापनात नियोजनपूर्वक वापर केल्यास विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष निरीक्षण, अनुभव, प्रयोग आणि कृतीच्या माध्यमातून शिकण्याची संधी मिळते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांचे संकल्पनात्मक आकलन अधिक स्पष्ट होते, अध्ययनातील रुची वाढते, सर्जनशीलता विकसित होते आणि शिक्षण अधिक चिरस्थायी बनते. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्येही स्थानिक संदर्भांवर आधारित, अनुभवाधारित आणि विद्यार्थीकेंद्रित शिक्षणाला विशेष प्राधान्य देण्यात आले आहे. या धोरणानुसार स्थानिक संसाधनांचा अध्यापन प्रक्रियेत समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांच्या ज्ञाननिर्मिती प्रक्रियेला चालना मिळते आणि शाळा व समाज यांच्यातील संबंध अधिक दृढ होतात.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
उर्मिला उमेश खिराडे पदवीधर शिक्षिका, जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळा वरले, केंद्र – पोशेरी, तालुका – वाडा, जिल्हा – पालघर

How to cite this article:
खिराडे, उर्मिला. उमेश. (2026). स्थानिक संसाधनांचा अध्यापनात वापर: एक कृती संशोधन. Journal of Research and Development, 18(7), 75–79. https://doi.org/10.5281/zenodo.21942083

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.21942083
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

या पार्श्वभूमीवर जि. प. शाळा वरले येथील विद्यार्थ्यांच्या अध्यापन प्रक्रियेत स्थानिक संसाधनांचा नियोजनबद्ध वापर करून त्यांच्या शैक्षणिक गुणवत्तेत, अध्ययनातील सहभागात, संकल्पनात्मक आकलनात, निरीक्षण कौशल्यात आणि जीवनकौशल्यांमध्ये होणाऱ्या बदलांचा अभ्यास करण्यासाठी प्रस्तुत कृती संशोधन हाती घेण्यात आले. या संशोधनातून स्थानिक संसाधनांवर आधारित अध्यापनाची परिणामकारकता तपासून गुणवत्तापूर्ण शिक्षणासाठी उपयुक्त दिशा मिळविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

संशोधनाची उद्दिष्टे

प्रस्तुत कृती संशोधनाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत—

1. विद्यार्थ्यांचे शिक्षण अधिक प्रभावी, अनुभवाधारित आणि जीवनाभिमुख करण्यासाठी स्थानिक संसाधनांचा अध्यापन प्रक्रियेत नियोजनपूर्वक व परिणामकारक वापर करणे.
2. विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष अनुभव, निरीक्षण, कृती आणि सहभागाच्या माध्यमातून ज्ञान संपादन करण्याची संधी उपलब्ध करून देऊन अनुभवाधारित शिक्षण विकसित करणे.
3. विद्यार्थ्यांच्या संकल्पनात्मक आकलनात, निरीक्षण कौशल्यात, चिकित्सक विचारक्षमतेत आणि समस्या सोडविण्याच्या क्षमतेत वाढ घडवून आणणे.
4. विविध कृती, प्रकल्प, परिसरभेटी, गटकार्य आणि स्थानिक संसाधनांच्या उपयोगाद्वारे विद्यार्थ्यांचा अध्ययन प्रक्रियेतील सक्रिय सहभाग, आत्मविश्वास आणि संवादकौशल्य वाढविणे.
5. स्थानिक संसाधनांचा वापर केल्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गुणवत्ता, अध्ययनातील रुची, सर्जनशीलता आणि शैक्षणिक प्रगतीवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
6. शाळा, पालक आणि स्थानिक समुदाय यांच्यातील सहभाग व समन्वय वाढवून शिक्षण प्रक्रिया अधिक परिणामकारक आणि समाजाभिमुख बनविणे.
7. स्थानिक संसाधनांवर आधारित अध्यापन पद्धतीची उपयुक्तता व परिणामकारकता तपासून गुणवत्तापूर्ण शिक्षणासाठी उपयुक्त शिफारसी मांडणे.

संशोधन समस्या

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये स्थानिक संदर्भांवर आधारित, अनुभवाधारित आणि विद्यार्थीकेंद्रित शिक्षणाला विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. तथापि, अनेक शाळांमध्ये अध्यापन प्रक्रिया अजूनही मुख्यतः पाठ्यपुस्तकांपुरती मर्यादित असल्यामुळे विद्यार्थ्यांना संकल्पनांचे सखोल आकलन होण्यास अडचणी येतात. स्थानिक परिसरातील उपलब्ध नैसर्गिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक संसाधनांचा अध्यापनात प्रभावी वापर केल्यास विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन प्रक्रियेत आणि शैक्षणिक गुणवत्तेत सकारात्मक बदल होतो का, या प्रश्नाचा शोध घेण्यासाठी प्रस्तुत कृती संशोधन करण्यात आले.

संशोधन समस्या :

"स्थानिक संसाधनांचा अध्यापनात नियोजनबद्ध वापर केल्यास विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गुणवत्तेत, संकल्पनात्मक आकलनात आणि अध्ययनातील सहभागात सुधारणा होते का?"

गृहीतक

प्रस्तुत संशोधनासाठी पुढील गृहीतक निश्चित करण्यात आले.

"अध्यापन प्रक्रियेत स्थानिक संसाधनांचा सातत्यपूर्ण, नियोजनपूर्वक आणि उद्देशपूर्ण वापर केल्यास विद्यार्थ्यांचे संकल्पनात्मक आकलन, अध्ययनातील रुची, सक्रिय सहभाग, निरीक्षण कौशल्य, सर्जनशीलता, संवादकौशल्य आणि शैक्षणिक गुणवत्ता यामध्ये सकारात्मक व लक्षणीय वाढ होईल."

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत अभ्यासासाठी **कृती संशोधन (Action Research)** पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला. शिक्षकांनी स्वतःच्या अध्यापन प्रक्रियेत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी स्थानिक संसाधनांवर आधारित विविध उपक्रमांचे नियोजन, अंमलबजावणी, निरीक्षण आणि मूल्यमापन केले. संशोधनाचे स्वरूप गुणात्मक व परिमाणात्मक या दोन्ही प्रकारचे होते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

संशोधनाचा तपशील

- **संशोधन प्रकार :** कृती संशोधन (Action Research)
- **संशोधन क्षेत्र :** जि. प. शाळा वरले, केंद्र – पोशेरी, ता. वाडा, जि. पालघर
- **नमुना :** इयत्ता १ ली ते ८ वीचे विद्यार्थी
- **नमुना निवड पद्धत :** हेतुपुरस्सर नमुना निवड (Purposive Sampling)
- **संशोधन कालावधी :** तीन महिने
- **संशोधन साधने :**

1. पूर्वचाचणी (Pre-test)
2. उत्तरचाचणी (Post-test)
3. निरीक्षण नोंदी
4. विद्यार्थी मुलाखती
5. पालक अभिप्राय
6. प्रकल्प कार्य
7. सतत सर्वांगीण मूल्यमापन (CCE)

राबविण्यात आलेले उपक्रम

स्थानिक संसाधनांचा अध्यापनात प्रभावी वापर करण्यासाठी विविध कृतीप्रधान आणि अनुभवाधारित उपक्रमांचे नियोजन करून त्यांची अंमलबजावणी करण्यात आली.

१. परिसरभेट (Field Visit)

विद्यार्थ्यांना शेती, नदी, ग्रामपंचायत, आरोग्य केंद्र, बाजारपेठ आणि स्थानिक उद्योगांना भेट देऊन प्रत्यक्ष निरीक्षण करण्याची संधी उपलब्ध करून देण्यात आली. या भेटीद्वारे विद्यार्थ्यांनी प्रत्यक्ष अनुभवातून विविध संकल्पना समजून घेतल्या.

२. नैसर्गिक साधनांचा वापर

दगड, पाने, फुले, बिया, माती, झाडे आणि फळे यांसारख्या नैसर्गिक वस्तूंचा गणित, पर्यावरण अध्ययन आणि विज्ञान विषयांच्या अध्यापनात प्रभावी वापर करण्यात आला. यामुळे विद्यार्थ्यांना संकल्पना अधिक सहज आणि स्पष्टपणे समजल्या.

३. स्थानिक तज्ज्ञांचे मार्गदर्शन

स्थानिक शेतकरी, कारागीर, आरोग्य कर्मचारी, वन अधिकारी आणि ग्रामस्थ यांना शाळेत निमंत्रित करून विद्यार्थ्यांशी संवाद आयोजित करण्यात आला. विद्यार्थ्यांना स्थानिक ज्ञान, पारंपरिक कौशल्ये आणि सामाजिक जीवनाविषयी प्रत्यक्ष माहिती मिळाली.

४. लोककला आणि संस्कृतीचा समावेश

स्थानिक लोकगीते, लोककथा, पारंपरिक खेळ, सण-उत्सव आणि सांस्कृतिक परंपरा यांचा भाषा व सामाजिक शास्त्राच्या अध्यापनात समावेश करण्यात आला. त्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये स्थानिक संस्कृतीबद्दल अभिमान आणि जिव्हाळा निर्माण झाला.

५. प्रकल्पाधारित शिक्षण

विद्यार्थ्यांनी आपल्या गावाचा नकाशा, जलस्रोत, वनस्पती, व्यवसाय, लोकजीवन आणि ऐतिहासिक स्थळांचा अभ्यास करून गटांमध्ये प्रकल्प तयार केले व सादर केले. यामुळे संशोधन वृत्ती, सहकार्य आणि नेतृत्वगुण विकसित झाले.

६. शैक्षणिक साहित्य (TLM) निर्मिती

स्थानिक वस्तू आणि पुनर्वापरयोग्य साहित्य वापरून कमी खर्चात अध्यापन साहित्य तयार करण्यात आले. या साहित्यामुळे अध्यापन अधिक आकर्षक आणि कृतीप्रधान बनले.

७. समुदाय सहभाग

पालक, ग्रामस्थ आणि शाळा व्यवस्थापन समिती यांच्या सहकार्याने शैक्षणिक प्रदर्शन, विज्ञान मेळावे, वृक्षारोपण, स्वच्छता अभियान आणि विविध शैक्षणिक उपक्रमांचे आयोजन करण्यात आले.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

निरीक्षणे

संशोधनाच्या कालावधीत विद्यार्थ्यांच्या वर्तनात, अध्ययन प्रक्रियेत आणि शैक्षणिक गुणवत्तेत पुढील सकारात्मक बदल आढळून आले.

1. विद्यार्थ्यांचा अध्ययनातील सहभाग आणि उपस्थितीमध्ये वाढ झाली.
2. संकल्पनांचे आकलन अधिक स्पष्ट आणि दीर्घकालीन झाले.
3. निरीक्षण, विश्लेषण आणि समस्या सोडविण्याची क्षमता विकसित झाली.
4. विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास, संवादकौशल्य आणि सादरीकरण कौशल्यात वाढ झाली.
5. गटकार्य, सहकार्य आणि नेतृत्वगुणांचा विकास झाला.
6. स्थानिक इतिहास, संस्कृती आणि पर्यावरणाबद्दल जागरूकता व अभिमान निर्माण झाला.
7. पालक व ग्रामस्थांचा शाळेतील सहभाग वाढून शाळा–समाज संबंध अधिक दृढ झाले.
8. विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीमध्ये आणि गुणवत्तेमध्ये सकारात्मक सुधारणा दिसून आली.

निष्कर्ष

प्रस्तुत कृती संशोधनातून असे स्पष्ट झाले की स्थानिक संसाधनांचा अध्यापन प्रक्रियेत नियोजनपूर्वक वापर केल्यास विद्यार्थ्यांचे शिक्षण अधिक अनुभवाधारित, अर्थपूर्ण, आनंददायी आणि जीवनाभिमुख बनते. विद्यार्थ्यांचे संकल्पनात्मक आकलन, भाषिक अभिव्यक्ती, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, निरीक्षण कौशल्य, चिकित्सक विचार, समस्या सोडविण्याची क्षमता आणि सामाजिक जाणीवा यामध्ये लक्षणीय सुधारणा आढळून आली. तसेच विद्यार्थ्यांचा अध्ययनातील सक्रिय सहभाग वाढला आणि शाळा व समाज यांच्यातील समन्वय अधिक मजबूत झाला. त्यामुळे स्थानिक संसाधनांवर आधारित अध्यापन ही गुणवत्तापूर्ण शिक्षणासाठी प्रभावी आणि उपयुक्त अध्यापन पद्धती असल्याचे या संशोधनातून सिद्ध झाले.

शिफारसी

1. प्रत्येक शिक्षकाने पाठनियोजनामध्ये स्थानिक संसाधनांचा नियोजनपूर्वक समावेश करावा.
2. नियमित परिसरभेटी, क्षेत्रअभ्यास आणि अनुभवाधारित उपक्रम आयोजित करावेत.
3. स्थानिक तज्ज्ञ, पालक आणि ग्रामस्थ यांना अध्यापन प्रक्रियेत सहभागी करून घ्यावे.
4. स्थानिक वस्तूंवर आधारित कमी खर्चातील अध्यापन साहित्य (TLM) विकसित करावे.
5. प्रकल्पाधारित, कृतीप्रधान आणि अनुभवाधारित शिक्षणाला प्रोत्साहन द्यावे.
6. विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरण संवर्धन, स्थानिक संस्कृती आणि सामाजिक उत्तरदायित्व यांविषयी जागरूकता निर्माण करावी.
7. स्थानिक संसाधनांवर आधारित अध्यापन पद्धतीचा इतर शाळांमध्येही प्रसार करावा.

उपसंहार

स्थानिक संसाधने ही विद्यार्थ्यांसाठी जिवंत प्रयोगशाळा असून ती ज्ञाननिर्मितीची प्रभावी साधने आहेत. या संसाधनांचा नियोजनपूर्वक आणि सर्जनशील वापर केल्यास शिक्षण केवळ पाठ्यपुस्तकांपुरते मर्यादित राहत नाही, तर विद्यार्थ्यांच्या प्रत्यक्ष जीवनाशी जोडले जाते. प्रस्तुत कृती संशोधनातून हे सिद्ध झाले की स्थानिक संसाधनांवर आधारित अध्यापनामुळे विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक गुणवत्ता, सर्जनशीलता, चिकित्सक विचार, पर्यावरणीय जाणीव, सामाजिक उत्तरदायित्व आणि जीवनकौशल्यांचा सर्वांगीण विकास होतो. त्यामुळे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० च्या उद्दिष्टांनुसार प्रत्येक शाळेने स्थानिक संसाधनांवर आधारित अध्यापनाची संकल्पना सातत्याने राबविणे ही गुणवत्तापूर्ण, सर्वसमावेशक आणि शाश्वत शिक्षणासाठी काळाची गरज आहे.

संदर्भसूची

1. भारत सरकार. (२०२०). *राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण – २०२०*. शिक्षण मंत्रालय, नवी दिल्ली.
2. महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद (एम.एस.सी.ई.आर.टी.), पुणे. (२०२३). *राज्य अभ्यासक्रम आराखडा (SCF–2023)*.
3. महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद (एम.एस.सी.ई.आर.टी.), पुणे. *शिक्षक मार्गदर्शिका व विविध शैक्षणिक साहित्य.*
4. राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद (एन.सी.ई.आर.टी.). (२०२३). *राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा – शालेय शिक्षण (NCF-SE 2023)*. नवी दिल्ली.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-7| July-2026

5. महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ (बालभारती), पुणे. विविध इयत्तांची पाठ्यपुस्तके व शिक्षक हस्तपुस्तिका.
6. पाटील, बी. व्ही. (२०१८). *शैक्षणिक संशोधन पद्धती.* पुणे : नित्य नूतन प्रकाशन.
7. जाधव, ए. एस. (२०१७). *कृती संशोधन : संकल्पना, स्वरूप आणि उपयोजन.* पुणे : विद्या प्रकाशन.
8. कुलकर्णी, एस. (२०१९). *अनुभवाधारित अध्यापन आणि अध्ययन.* पुणे : डायमंड पब्लिकेशन्स.
9. जोशी, म. रा. (२०१६). *शैक्षणिक मानसशास्त्र.* नागपूर : विद्या प्रकाशन.
10. यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक. *शिक्षणशास्त्र व अध्यापन पद्धती* (स्वअध्ययन साहित्य).
11. महाराष्ट्र शासन. *समग्र शिक्षण अभियान – शिक्षक प्रशिक्षण मार्गदर्शिका.* मुंबई.
12. युनेस्को. (२०१५). *शिक्षणाचा पुनर्विचार : जागतिक सार्वजनिक हिताकडे (Rethinking Education: Towards a Global Common Good).* युनेस्को.